

Bacheloroppgave

ADM650 Jus og administrasjon

**Politiske dilemmaer i handelspolitikken/Political
dilemmas in trade policy**

Linn Terese Reini

Totalt antall sider inkludert forsiden: 34

Molde, 22.05.2017

Obligatorisk egenerklæring/gruppeerklæring

Den enkelte student er selv ansvarlig for å sette seg inn i hva som er lovlige hjelpemidler, retningslinjer for bruk av disse og regler om kildebruk. Erklæringen skal bevisstgjøre studentene på deres ansvar og hvilke konsekvenser fusk kan medføre. Manglende erklæring fritar ikke studentene fra sitt ansvar.

Du/dere fyller ut erklæringen ved å klikke i ruten til høyre for den enkelte del 1-6:		
1.	Jeg/vi erklærer herved at min/vår besvarelse er mitt/vårt eget arbeid, og at jeg/vi ikke har brukt andre kilder eller har mottatt annen hjelp enn det som er nevnt i besvarelsen.	☒
2.	Jeg/vi erklærer videre at denne besvarelsen: • ikke har vært brukt til annen eksamen ved annen avdeling/universitet/høgskole innenlands eller utenlands.• ikke refererer til andres arbeid uten at det er oppgitt.• ikke refererer til eget tidligere arbeid uten at det er oppgitt.• har alle referansene oppgitt i litteraturlisten.• ikke er en kopi, duplikat eller avskrift av andres arbeid eller besvarelse.	☒
3.	Jeg/vi er kjent med at brudd på ovennevnte er å <u>betrakte som fusk</u> og kan medføre annullering av eksamen og utestengelse fra universiteter og høgskoler i Norge, jf. Universitets- og høgskoleloven §§4-7 og 4-8 og Forskrift om eksamen §§14 og 15.	☒
4.	Jeg/vi er kjent med at alle innleverte oppgaver kan bli plagiatkontrollert i Ephorus, se Retningslinjer for elektronisk innlevering og publisering av studiepoenggivende studentoppgaver	☒
5.	Jeg/vi er kjent med at høgskolen vil behandle alle saker hvor det forligger mistanke om fusk etter høgskolens retningslinjer for behandling av saker om fusk	☒
6.	Jeg/vi har satt oss inn i regler og retningslinjer i bruk av kilder og referanser på biblioteket sine nettsider	☒

Publiseringsavtale

Studiepoeng: 15

Veileder: Dag Magne Berge

Fullmakt til elektronisk publisering av oppgaven

Forfatter(ne) har opphavsrett til oppgaven. Det betyr blant annet enerett til å gjøre verket tilgjengelig for allmennheten (Åndsverkloven, §2).

Alle oppgaver som fyller kriteriene vil bli registrert og publisert i Brage HiM med forfatter(ne)s godkjenning.

Oppgaver som er unntatt offentlighet eller båndlagt vil ikke bli publisert.

Jeg/vi gir herved Høgskolen i Molde en vederlagsfri rett til å gjøre oppgaven tilgjengelig for elektronisk publisering:

ja nei

Er oppgaven båndlagt (konfidensiell)?

ja nei

(Båndleggingsavtale må fylles ut)

- Hvis ja:

Kan oppgaven publiseres når båndleggingsperioden er over?

ja nei

Er oppgaven unntatt offentlighet?

ja nei

(inneholder taushetsbelagt informasjon. Jfr. Offl. §13/Fvl. §13)

Dato: 21.05.2017

Forord

Denne oppgaven er skrevet i forbindelse med mitt avsluttende semester på bacheloren i Juss og administrasjon ved Høgskolen i Molde våren 2017. Gjennom faget ”globalisering” høsten 2016 ble jeg bestemt på å skrive en bacheloroppgave knyttet til dette kurset. Tema for oppgaven er valg på bakgrunn av egeninteresse, ved at jeg synes tema er spennende og ikke minst aktuelt.

Jeg vil rette en stor takk til min veileder Dag Magne Berge som har utfordret meg, og bidratt med engasjement, ideer og konstruktive tilbakemeldinger.

Skriveprosessen har vært spennende og svært lærerikt. Handelspolitikken er et bredt tema med mye informasjon å sette seg inn i, noe som til tider har vært krevende og utfordrende. Ved å skrive denne oppgaven har jeg fått muligheten til å dykke dypere ned i svært dagsaktuelle, politiske dilemmaer. Jeg angrer ikke et sekund på at jeg valgte nettopp dette tema, og jeg ser ikke bort ifra at en fremtidig masteroppgave vil bygge videre på denne oppgaven.

Linn Terese Reini

Molde, 21.05.2017

Innholdsfortegnelse

1.0	Innledning	1
1.1	Tema og problemstilling	1
1.2	Oppgavens oppbygning.....	2
2.0	Teori	3
2.1	Begrepsforklaring.....	3
2.1.1	Handelspolitikk	3
2.1.2	Globalisering	3
2.1.3	Interessekonflikt.....	4
2.1.4	Dilemma.....	4
2.1.5	Bilateral avtale	4
2.1.6	Multilateral avtale	4
2.1.7	Nasjonalstat	4
2.2	Ulike syn på globalisering.....	4
3.0	Metode	6
3.1	Dokumentundersøkelse	6
3.2	Validitet og reliabilitet	7
4.0	Grunnleggende fakta og kontekst	8
4.1	Historisk tilbakeblikk og etableringen av GATT	8
4.1.1	Fra handelsavtale til handelsorganisasjon	8
4.1.2	Utfordringer knyttet til det multilaterale handelssystemet (WTO).....	9
4.2	Regionale og bilaterale handelssamarbeid	10
4.2.1	Regionale handelssamarbeid – EU og EFTA	10
4.2.2	Det europeiske økonomiske samarbeidsområdet (EØS – avtalen)	10
4.2.3	”Megaregionale” handelssamarbeid – RCEP, TPP og TTIP	11
4.2.4	Bilaterale frihandelsavtaler	11
5.0	Meld. St. 29 (2014 – 2015) og diskusjonen rundt den	11
5.1	Norges posisjon.....	11
5.2	Aktører	14
5.2.1	Meld. St. 29 (2014 – 2015) – Globalisering og handel.....	14
5.2.2	Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO)	16
5.2.3	Norges Bondelag	17
5.2.4	Senterpartiet (SP)	18
5.2.5	Sjømatalliansen og Sjømat Norge	18
5.2.6	Befolkningen	19
5.2.7	Norsk utenrikspolitiske institutt (NUPI)	20
5.3	Dilemma: landbruk eller sjømat?	20
6.0	Konklusjon	24
7.0	Litteraturliste	26

1.0 Innledning

Norge er en handelsnasjon, og som liten nasjon svært avhengig av handel med resten av verden (Meld. St. 29 (2014-2015)). Et moment som står sentralt i regjeringens arbeid er å etablere en friere handel og føre en offensiv handelspolitikk som vektlegger Norges interesser. De ønsker å bidra til en verden hvor vi på tvers av landegrensener kan utveksle kompetanse, samarbeid og handel. Avtaler som WTO, EØS og EFTA er det som i dag utgjør bærebjelken i norsk handelspolitikk. Gjennom et felles WTO regelverk skal alle spille med de samme spillereglene og i teorien bli behandlet likt (Meld. St. 29, (2014-2015)).

Vi ser i dag at verden stadig kommer tettere sammen og vi hører ofte om uttrykk som globalisering. Norge må holde følge med den utviklingen som foregår knyttet til rammeverket til den internasjonale handelen (Meld. St. 29, (2014-2015)). Med tanke på at WTO står ovenfor betydelige utfordringer og lenge har stått stille, ser vi en fremvekst av regionale samarbeid og forhandlinger som vil påvirke Norges posisjon. Norge må være med å tilpasse seg de endringer som finner sted, og må forvente å stå ovenfor flere vanskelige veivalg. Når vi i dag ser fall i oljeprisene, vil handelspolitikken stadig bli mer viktig for oss og presset vil spesielt øke innenfor forhandlinger knyttet til landbruk – og sjømatnæringene hvor man finner store spenninger og motsetninger i en klassisk interessekonflikt (Sverdrup & Melchior, 2015). Her har flere land kritisert Norge for å opptre dobbeltmorsk med en tankegang om å få ”i pose og sekk”. På den ene siden møter Norge betydelige tollhindre ved eksport av sjømat til store verdensøkonomier vi ikke har frihandelsavtaler med, og ønsker derfor en liberalisering av handel med sjømatprodukter (Brunstad & Gaasland, u.å). På den andre siden kjører Norge en hard landbruksproteksjonisme med svært høye tollsatser noe som gjør det vanskelig for andre land å eksportere landbruksvarer til Norge. Spesielt har Norge blitt kritisert for å være en betydelig blokkering i videre forhandlinger i Doha – runden i WTO (Brunstad & Gaasland, u.å).

1.1 Tema og problemstilling

Jeg vil i denne oppgaven redegjøre for hvilke politiske dilemmaer Norge står ovenfor i handelspolitikken, med fokuset rettet mot interessekonflikten mellom landbruk – og sjømatnæringene.

I den norske debatten er det flere sentrale spørsmål som flere aktører snart ønsker svar på; skal vi sette de offensive sjømatinteressene foran de defensive landbruksinteressene, hva blir konsekvensene og hvem sine behov veier tyngst? Bakgrunnen for at jeg valgte å fordype meg i akkurat dette tema, er fordi dette er svært aktuelt i samfunnsdebatten og bakgrunn for mange politiske debatter. I tillegg synes jeg internasjonal politikk og globalisering er veldig interessant, og ikke minst viktig for å forstå sammenhengen av ulike momenter som påvirker hverandre. I en slik konflikt hvor man står ovenfor mange vanskelige dilemmaer, vil det valget man til slutt velger gi positiv uttelling for noen, men virke mer negativt inn på noen andre. På et tidspunkt må Norge mest sannsynlig ta noen vanskelige valg, og det vil bli spesielt vanskelig med tanke på hvor kompleks konflikt dette dreier seg om, spesielt med tanke på hvor mange som har interesser i saken. De veivalgene Norge tar i fremtiden vil ha påvirkning for flere enn bare næringene, blant annet vil det ha noe å si for forbruker og stater som ønsker å drive handel med Norge. Derfor er det viktig å slippe til ”alle” aktører som føler de har en mening om veivalgene videre.

Problemstillingen for denne oppgaven lyder som følgende:

Hvilke politiske dilemmaer står Norge ovenfor i handelspolitikken, i lys av interessekonflikten mellom landbruk – og sjømatnæringene?

Som utgangspunkt for oppgaven vil jeg benytte meg av stortingsmeldingen om globalisering og handel – Meld. St. 29 (2014-2015), og se hvordan politiske dilemmaer kommer til uttrykk i denne meldingen. I tillegg ønsker jeg å se hva andre aktører uttaler i kjølevannet av stortingsmeldingen, blant annet gjennom høringsuttalelser, nyhetsartikler og nettsider. I tillegg vil jeg benytte meg av lærebøker fra kursene i globalisering, folkerett og metode – og statistikk.

1.2 Oppgavens oppbygning

Kapittel 1 starter med en innledning om det valgte tema for bacheloroppgaven, før problemstilling og bakgrunn for valg av denne introduseres. Kapittel 2 består av teori, før jeg i kapittel 3 redegjør for hvilken metode og undersøkelsesdesign jeg har benyttet meg av. I kapittel 4 vil dreie seg om grunnleggende fakta og kontekst. Kapittel 5 vil ta utgangspunkt i Stortingsmeldingen om globalisering og handel, og diskusjonen rundet denne. Oppgaven avsluttes med konklusjon i kapittel 6.

2.0 Teori

2.1 Begrepsforklaring

2.1.1 Handelspolitikk

Handelspolitikk er den delen av politikken som dreier seg om mellomstatlige forhandlinger, markedsadgang, det angår arbeidsplasser og mulighet til økonomisk vekst (Claes, Hveem & Tranøy, 2012). Gjennom handelsavtaler skaper man internasjonalt samarbeid og en økende globalisering, noe regjeringen har uttalt bidrar til verdiskapning og bærekraftig utvikling. Regjeringen ønsker å føre en aktiv handelspolitikk som vektlegger norske interesser, samt støtter den kommende omstillingen som foregår innen norsk økonomi. Handel er nødvendig for utvikling, sysselsetting, økonomisk vekst og reduksjon av fattigdom. I tillegg er handel mellom stater med på å skape gjensidig avhengighet, som igjen fører til mindre konflikter på verdensbasis (Meld. St. 29, (2014-2015)).

2.1.2 Globalisering

I følge Claes et al. (2012) finnes det flere oppfatninger av globalisering som fenomen, men det som er sentralt å forstå er at globaliseringen består av mer enn bare én prosess. Globaliseringen har ikke utviklet seg jevnt, men gått i bølger og har stoppet opp med bakgrunn i flere kriser (Claes et al., 2012). Vi blir mer avhengig av hverandre på flere områder, og en hendelse som skjer i et land vil fort påvirke et annet land. Vi skiller vanligvis mellom tre former for globalisering: *kulturell*, *politisk* og *økonomisk*. Den kulturelle globaliseringen går ut på at vi hører på den samme musikken, ser de samme filmene og spiser mat som kommer fra andre deler av verden. Politisk globalisering omhandler staters utenrikspolitikk. Vi deltar i større grad i internasjonale og globale institusjoner, hvor det forhandles om felles kjøreregler. Den økonomiske globaliseringen handler om hvordan stater flettes inn i et felles økonomisk system. Det som skjer økonomisk i ett land, kan fort få konsekvenser i et annet. Et godt eksempel på dette er hvordan den lille bygda Vik i Sogn fikk store økonomiske problemer og ble et offer for finanskrisen i 2008 etter avgjørelser som ble fattet på Wall Street på andre siden av kloden (Høiby-Nikolaisen, 2012).

2.1.3 *Interessekonflikt*

En interessekonflikt baserer seg på motstridende interesser. Det kan være vanskelig å ta hensyn til offensive og defensive interesser på en gang, noe som vil føre i en interessekonflikt. Hvordan ulike interesser skal veies, og hvilke valg som skal tas kan ofte være vanskelig. En klassisk interessekonflikt er konflikten som omhandler sjømatnæringen og landbruksnæringen, hvor sjømat regnes som de offensive interessene og landbruk som de defensive interessene i denne sammenhengen (Sverdrup & Melchior, 2015).

2.1.4 *Dilemma*

Et dilemma innebærer at man befinner seg i en situasjon mellom to muligheter, hvor man bli tvunget til å godta en av de to, hvor begge medfører et uønsket resultat (Tjønneland, 2009).

2.1.5 *Bilateral avtale*

En bilateral avtale vil si en avtale som har to parter, for eksempel to stater som inngår avtale om frihandel (Rudi, 2014).

2.1.6 *Multilateral avtale*

En multilateral avtale er en avtale som består av tre eller flere parter, som regel stater (Rudi, 2014).

2.1.7 *Nasjonalstat*

Nasjonalstaten er en politisk enhet, og er den vanlige statsformen i Europa. Det som kjennetegner en nasjonalstat er at den bygger på ideen om et nasjonalt fellesskap med felles språk, kultur og historie (Pedersen, 2016). Når en stat ikke lengre består av bare én nasjonalitet slik vi ser i verden i dag, kan begrepet bli misvisende og vi benytter oss i større grad av begrepet ”stat” (Knudsen, 2014).

2.2 *Ulike syn på globalisering*

Claes et al. (2012) skriver om tre ulike syn på globalisering innenfor samfunnsforskningen: *hyperglobalister, skeptikere og transformasjonister*. *Hyperglobalistene* ser på globaliseringen som et nytt fenomen og en ny epoke i verdenshistorien som uunngåelig beveger verden i retning av én felles økonomi, et globalt styre og muligens et globalt sivilsamfunn (Claes et al., 2012). De mener globalisering som nytt fenomen for alvor

vokste frem mot slutten av den kalde krigen, hvor to personer gjorde seg bemerket etter berlinermurens fall. Francis Fukuyama ble verdensberømt for sin tese om "the end of history" og Richard O'Brian med "the end of geography". Deres historier er dramatiske samtidsdiagnoser, og selv om de opprinnelig var ment som provoserende spissformuleringer, viser de allikevel at globalisering innebærer en overgang til en ny og unik fase i historien. Blant annet er hovedpoenget til O'Brien at sammenbinding i verdens finansmarkeder i ett 24-timersmarked har gjort at geografiske avstander blir irrelevant knyttet til den finansielle sfæren (Tranøy & Østerud, 2001).

Deres tanke er at alle samfunn vil implementeres i én global sivilisasjon, der ingen utelukkes og vi vil få en verden uten grenser (Claes et al., 2012). På den ene siden finner vi neo-liberalister som ønsker globaliseringen velkommen, mens på den andre siden står neo-marxister som er svært urolig over det de mener er konsekvenser av globaliseringen knyttet til fordeling, demokrati og levevilkår (Tranøy & Østerud, 2001).

Bak den globale utviklingen ligger markedøkonomien og teknologiske endringer som regnes som drivkreftene (Claes et al., 2012). Det er de teknologiske utviklingene som binder markedet sammen, fremfor politiske valg. Spesielt blir det lagt vekt på nyskaping innenfor informasjon- og kommunikasjonsteknologi (Tranøy & Østerud, 2001).

En av hyperglobalistenes kjente talsmenn, Kenichi Ohmae går lengre enn de fleste neoliberale tenkerne. Ikke bare vil statene bli minimums-stater, men etter hvert vil de bli borte og vi vil få en verden uten grenser – "the borderless world". Staten vil miste sin rolle, og dermed også sin legitimitet. I tillegg vil nasjonalstaten forsvinne, da den ikke er tilpasset det grenseløse informasjonssamfunnet (Tranøy & Østerud, 2001).

Skeptikerne hevder på sin side at den globaliseringsprosessen vi ser i dag ikke er et nytt fenomen, slik hyperglobalistene tenker. De mener at verden er mindre gjensidig avhengig av hverandre i dag, enn siste halvdel av det 19.århundre (Claes et al., 2012). De engelske forskerne Hirst og Thompson tegner et bilde av at *regionalisering* er mer fremtredende enn *globalisering*. Deres poeng er at dersom EU, USA og Japan ønsker å regulere verdensøkonomien på en strengere måte, *kan de gjøre det*. Det finnes ingen økonomiske "naturlover" som hindrer en slik regulering, kun politisk uenighet (Tranøy & Østerud, 2001).

Mens de nyliberale økonomiske globalistene peker på at markedet som institusjon fordeler effektivitet og rettferdighet uten for mye offentlig inngrep, mener skeptikerne at den økonomiske globaliseringen fordeler skjevt. Derfor mener de at det fremdeles vil være behov for politikk og statlig inngrep i markedet (Claes et al., 2012).

Videre påpeker skeptikerne at nasjonalstaten og statsmakten vil bestå, og at den kan bli styrket av økt globalisering hvor man må sette de nasjonale interessene først i en krisesituasjon (Claes et al., 2012). På et generelt plan har Peter Evans uttalt at en sterk stat med robuste offentlige institusjoner vil gi konkurransefortrinn i en internasjonal økonomi. Et eksempel på dette er "tiger-økonomiene" som bygde opp sin suksess ved å benytte seg av omfattende statlig styring, derav blant annet Singapore (Tranøy & Østerud, 2001).

Mellom hyperglobalistene og skeptikerne finner vi *transformasjonistene*, som mener verden er gjenstand for en kompleks transformasjon. Ut ifra dette synet vil endringene av globalisering være forskjellig innenfor ulike saksfelt, sektorer og regioner med tanke på grad, form og tempo. Vi er i dag svært gjensidig avhengig av hverandre, kanskje mer enn noen gang tidligere. Deres fokus ligger i å *forstå* endringene, samt fokus på forandringer og kompleksitet knyttet til globaliseringen. Nasjonalstatens posisjon og makten til statlige aktører endres, men styrkes i mange tilfeller gjennom endringene som skjer.

Globaliseringsprosessen har en transformativ kraft som gir forskjellige utslag globalt (Claes et al., 2012).

3.0 Metode

I dette kapittelet vil jeg gjøre rede for det undersøkelsesdesignet jeg har valgt for min oppgave. Metode står svært sentralt når man skal gjennomføre en empirisk undersøkelse, og Jacobsen (2005) beskriver metode som en måte å gå frem for å innhente data. Videre nevner han to momenter som bør tilfredsstilles: empirien må være reliabel og valid. Det er viktig at funnene gjenspeiler virkeligheten.

3.1 Dokumentundersøkelse

I denne oppgaven vil jeg benytte meg av dokumentundersøkelse som baserer seg på en kvalitativ undersøkelsesmetode. Ved bruk av denne metoden benytter jeg meg sekundærdata, som vil si at jeg bruker data som er samlet inn og skrevet av andre enn meg

selv. Det viktigste valget ved en slik undersøkelse er hvilke dokument man velger ut, samt troverdigheten av disse (Jacobsen, 2005).

Jacobsen (2005) trekker frem tre situasjoner der dokumentundersøkelse egner seg spesielt godt: når det er umulig eller svært vanskelig å innhente primærdata, når man ønsker å få tak i hvordan andre har fortolket en viss hendelse eller situasjon, og når man ønsker å få tak i hva mennesker faktisk har sagt og/eller gjort. Det å gjennomføre intervjuer eller annen kvalitativ metode for å innhente empiri til denne oppgaven, vil være vanskelig og ikke minst ressurskrevende – med tanke på planlegging, reiseutgifter og tidsbruk. Det ville selvsagt vært svært interessant å intervju noen i utenriksdepartementet, fiskeridepartementet eller landbruksdepartementet angående mitt tema, men dette vil være lite realistisk å få til med tanke på deres posisjon i samfunnet. Med tanke på at mitt tema omhandler politiske spørsmål, ville det blitt en utfordring å få tak i politikere som kunne svare meg direkte på disse spørsmålene. I tillegg vil det være nødvendig å se saken fra flere sider. Derfor vil en dokumentundersøkelse egne seg bedre i mitt tilfelle. En sterk side ved dokumentundersøkelse er at informasjonen allerede er nedskrevet, og vil inneholde mindre grad av spontanitet sammenliknet med for eksempel et intervju (Jacobsen, 2005).

3.2 Validitet og reliabilitet

Ved en dokumentundersøkelse vil det viktigste være hvilke kilder man velger ut, samt troverdigheten av disse. At empirien er valid vil si at den må være gyldig og relevant, mens med reliabilitet mener man at empirien må være troverdig og pålitelig (Jacobsen, 2005). Siden jeg i denne oppgaven ikke skal samle inn primærdata, vil det være svært viktig at jeg kan stole på de kildene jeg velger ut, og eventuelt sammenlikne med flere kilder. For eksempel vil en stortingsmelding fremstå med høy troverdighetsgrad. Dette kan begrunnes blant annet ved å se på hvem som er avsender av informasjonen, hvem som er mottaker og hvilke kunnskaper og kompetanse de som har nedskrevet informasjonen har. regjeringen har ingen egeninteresse i å forvrengte informasjon og sende ut en stortingsmelding med uriktig innhold. Dette er en gruppe troverdige mennesker, med høy kompetanse innenfor sitt fagområde og er tross alt de som utøver makt og styrer landet på vegne av folket. På en annen side må man være klar over at en stortingsmelding er et politisk dokument, hvor de som skriver selektivt kan velge ut hvilke data de ønsker å presentere for omverden.

For å skrive en god oppgave, med gode konklusjoner vil det være helt sentralt å vurdere kildene nøye. I politiske saker slik som denne oppgaven omhandler vil man kunne få et ukorrekt bilde av situasjonen om man for eksempel bare tar utgangspunkt i informasjon som kommer fra landbruksnæringen som selvsagt ønsker å verne om sitt levebrød. Derfor vil det være helt sentralt å sammenlikne, med tanke på at en sak alltid har to sider.

4.0 Grunnleggende fakta og kontekst

4.1 *Historisk tilbakeblikk og etableringen av GATT*

Historisk er konflikter knyttet til handel noe som ofte har forekommet mellom stater. Man hadde tidligere sett hvordan økonomisk proteksjonisme, ustabile valutaer og rivalisering hadde ruinert økonomien og levestandarden til folk. I tillegg var dette blant hovedårsakene til at det hadde vokst frem totalitære regimer i Europa og verdenskriger (Meld. St. 29, (2014-2015)). Mot slutten av 2.verdenskrig samlet de allierte seg til en konferanse i Bretton Woods i USA. Her skulle de få fortgang i arbeidet med å redusere tolltariffer og andre handelshindringer, samt etablere et globalt, felles rammeverk for å redusere de økonomiske konfliktene mellom stater. Tankegangen bak dette var å redusere handelshindringer, samt etablere et enklere system for valutaoverføringer. Dette skulle bidra til økt handel og til å redusere arbeidsledighet, i tillegg til å redusere de militære konfliktene mellom stater. Konferansen la grunnlaget for etableringen av det internasjonale pengefondet (IMF), verdensbanken (IBRD) og toll – handelsavtalen GATT (Ruud & Ulfstein, 2011).

General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) ble inngått i 1947, men trådte ikke i kraft før januar 1948. Det var kun 23 land, blant annet Norge som var med å stifte avtalen. Avtalens formål var å fjerne tollbarrierer som var i veien for frihandel. GATT var en mellomstatlig avtale uten overnasjonale myndigheter og regnes som bærebjelken i forsøkene på å organisere et internasjonalt handelssamarbeid. Sekretariatet holdt til Genève og var et forhandlingssete for de åtte forhandlingsrundene fra 1947-1995. Forhandlingene hadde fokus på å redusere toll og andre handelshindringer, hvor Uruguay – runden kanskje er den mest kjente (Claes et al., 2012).

4.1.1 *Fra handelsavtale til handelsorganisasjon*

Den siste og åttende forhandlingsrunden i GATT, Uruguay – runden ble innledet i 1986 og varte i åtte år. Det viktigste i denne runden var etableringen av en global, mellomstatlig

handelsorganisasjon WTO – World Trade Organization som trådte i kraft fra 1. Januar 1995, med hovedkontor i Genève. Mens GATT kun var en avtale, ble WTO en fast organisasjon med en institusjonell oppbygning (Claes et al., 2012). Det øverste organet er *Ministerkonferansen* som skal avholdes minimum hvert andre år. Mellom ministerkonferansene er det *Hovedrådet* som har den øverste myndigheten. I tillegg til dette har de et eget tvisteløsningssystem som skal løse handelskonflikter mellom medlemsstater (Ruud & Ulfstein, 2011). Deres regelverk er en del av folkeretten og gjelder for alle medlemmene, og det er dermed viktig at konflikter blir løst og regler blir implementert og etterfulgt (Meld. St. 29, (2014-2015)).

WTO bygger i dag på flere prinsipper, hvor et av deres *hovedprinsipp* er å ha som mål at land ikke skal forskjellsbehandles i handelspolitikken. Prinsippet om *bestevilkårsbehandling* innebærer at dersom et medlemsland reduserer tollsatser på et produkt fra et annet medlemsland, kan alle andre medlemsland kreve at det samme. Her finnes det unntak blant annet for tollunioner og frihandelsavtaler, samt muligheten til å gi bedre vilkår til utviklingsland. Et annet gjennomgående prinsipp om *nasjonal behandling*. Dette innebærer at et utenlandsk produkt ikke skal gis dårligere behandling enn nasjonale produkter, og har vært bakgrunn for flere tvister i WTO (Claes et al., 2012).

4.1.2 Utfordringer knyttet til det multilaterale handelssystemet (WTO)

Det blir hevdet blant annet fra regjeringen at det multilaterale handelssystemet står ovenfor flere utfordringer, mens bilaterale og regionale samarbeid i større grad vokser frem (Meld. St. 29, 2014 – 2015). Eksempler på mulige utfordringer kan være knyttet til videreutvikling og oppdatering av WTO regelverket eller medlemmers forpliktelser. Dette ser man på den siste forhandlingsrunden, den såkalte *Doha – runden* som ble innledet i 2001, og som ofte blir kalt *utviklingsrunden* fordi den skulle ha utviklingslandene og deres behov i sentrum – spesielt med fokus på å øke deres markedsadgang (Meld. St. 29, (2014-2015)). WTO har stadig blitt kritisert for å gå i de rikes favør, mens utviklingslandene er de store taperne og det var derfor på tide å ha deres interesser i fokus (Globalis, u.å). Etter flere forhandlinger i Doha – runden er den i dag enda ikke avsluttet – 16 år senere. Mye av årsaken til dette er med tanke på at beslutningene fattes i konsensus, og enkelte land benytter seg taktisk av veto for å bevare om sine egeninteresser, noe som vanskeliggjør en fremgang i forhandlingene (Meld. St. 29, (2014 – 2015)). I tillegg finnes det et prinsipp om ”singel undertaking”. Dette betyr at ingen ting er vedtatt, før alt er vedtatt, noe som

legger til rette for å ”gi” i en avtale, for å ”få” i en annen (Hermstad, 2014). Spesielt har forhandlingene omkring liberalisering av landbruksvarer vist seg å være et vanskelig tema. Det kan se ut til at medlemmenes ulike fokus og ønsker er så forskjellig at det blir vanskelig å fremforhandle store, multilaterale avtaler der alle kan si seg fornøyde. Dette kan være én av faktorene til at vi i dag ser at land inngår handelsavtaler på utsiden av det multilaterale systemet, blant annet avtalen mellom EU og USA (Meld. St. 29, (2014-2015)).

4.2 Regionale og bilaterale handelssamarbeid

4.2.1 Regionale handelssamarbeid – EU og EFTA

Ved siden av det multilaterale handelssamarbeidet har flere land i senere tid inngått handelsavtaler med nære handelspartnere innenfor en region. For å få på plass frihandel mellom land i Europa ble det opprettet en tollunion, Det europeiske økonomiske fellesskap (EEC) som senere utviklet seg til det vi i dag kjenner som Den europeiske Union (EU). I tillegg ble det etablert et frihandelsområde EFTA som i starten bestod av syv medlemsland. EU utviklet seg til å bli større gjennom flere medlemmer og flere samarbeidsområder. I senere tid har flere land forlatt EFTA og gått inn i EU, og består i dag bare av fire land: Island, Liechtenstein, Norge og Sveits. EFTA er et frihandelsforbund hvor alle medlemslandene har full frihet over sin egen handelspolitikk, i forhold til medlemmer i EU. Norge har gjennom EFTA forhandlet frem en rekke frihandelsavtaler, hvor EØS – avtalen er Norges viktigste avtale (Meld. St. 29, (2014-2015)).

4.2.2 Det europeiske økonomiske samarbeidsområdet (EØS – avtalen)

EU er Norges viktigste handelspartner og det fremgår av Meld. St. 29 (2014-2015) at 61% av norsk vareeksport i 2013 gikk til EU, og at 65% av vareimport kommer fra EU. EØS – avtalen innebærer at EFTA landene (med unntak av Sveits) får tilgang til EUs indre marked, og den legger rammeverket for den økonomiske handelen. Dette vil si at Norge får tilgang til å handle med EUs medlemsland basert på et felles marked med felles regler for økonomisk virksomhet. Kjernen i EØS – avtalen er de fire frihetene: fri flyt av varer, tjenester, kapital og personer. Gjennom en rekke unntaksbestemmelser i EØS – regelverket er handel med landbruksvarer og sjømat ikke underlagt EUs felles regelverk.

Norsk næringsliv drar stor nytte av å være en del av dette markedet, blant annet med tanke på å sikre uforutsigbarhet og ha like konkurransebetingelser. Den er mer omfattende enn

vanlige frihandelsavtaler ved at det fungerer som et rettslig rammeverk, den er dynamisk og har en sterk institusjonell overbygning, med pilarene EU og EFTA på hver side. I tillegg har avtalen vært med på å effektivisere norsk økonomi, blant annet ved felles regler for statsstøtte, harmonisering og standardisering av tekniske krav (Meld. St. 29, (2014-2015)).

4.2.3 ”Megaregionale” handelssamarbeid – RCEP, TPP og TTIP

Med bakgrunn i de mange bilaterale handelsavtalene som har vokst frem, har det i senere tid foregått en økende grad av samarbeid. Eksempler på dette er TTIP (Transatlantic Trade and Investment Partnership), TPP (Trans – Pacific Partnership) og RCEP (Regional Comprehensive Economic Partnership). Disse tre avtalene kan karakteriseres som ”mega” med tanke på deres økonomiske størrelse og handelsvolum. TTIP som omfatter regionene USA og EU, TPP omfatter 12 land rundt Stillehavet og RCEP omfatter 16 land i Asia (Meld. St. 29, (2014-2015)).

4.2.4 Bilaterale frihandelsavtaler

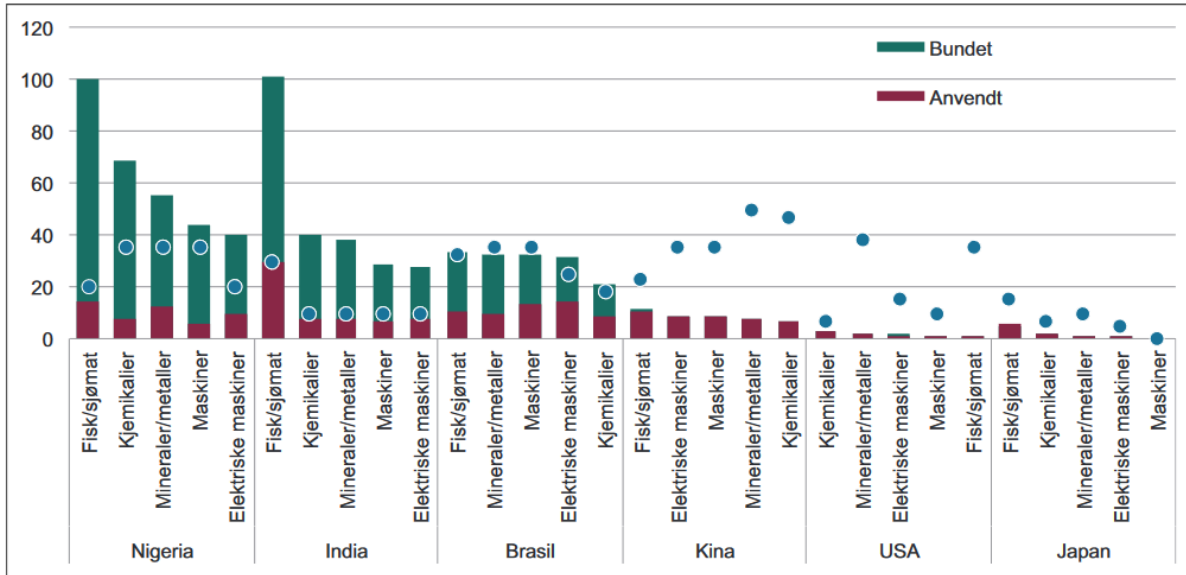
Ved å etablere frihandelsavtaler vil dette bidra til å øke Norges verdiskapning gjennom handel og sikre norske eksportbedrifter økt markedsadgang. Med en økt globalisering øker betydningen av handel med markeder utenfor EU og EØS. En økende vekst i økonomier i Asia, Afrika og Latin Amerika vil føre til nye muligheter for norsk næringsliv. Dette åpner opp for at det er i vår interesse å inngå frihandelsavtaler for å sikre best mulig betingelser for handel med disse landene, og EFTA forhandler i dag med flere land i Asia som India, Indonesia og Vietnam (Meld. St. 29, (2014-2015)).

5.0 Meld. St. 29 (2014 – 2015) og diskusjonen rundt den

5.1 Norges posisjon

Norge som en liten nasjon er avhengig av gode handelsavtaler med resten av verden for å opprettholde vår verdiskapning og velstandsutvikling (Madsen, 2007). I dag møter Norske bedrifter relativt lave tollsatser på flere av våre viktigste eksportmarkeder, noe som i hovedsak skyldes at tollsatser og andre handelshindringer er blitt redusert gjennom WTO og andre frihandelsavtaler i regi av EFTA – samarbeidet og EØS. På en annen side møter Norge fremdeles betydelige tollbarrierer på flere markeder, blant annet innenfor sjømatprodukter som er med på å redusere markedsadgangen (Madsen, 2007). I figur 1.8

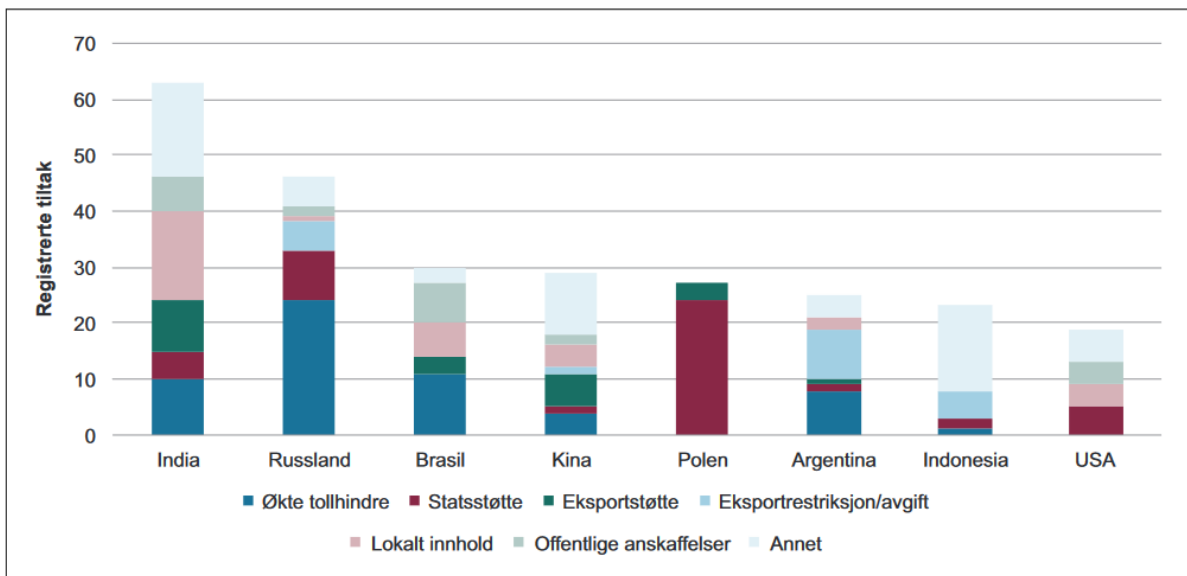
ser man tollhindre i enkelte land som er viktige for norsk eksport. Inn til USA og Japan er tollhindrene relativt lave, mens land som Nigeria, Brasil og India har fleksibilitet til å øke tollsatsene fra den vi ser i dag (Meld. St. 29, (2014-2015)).

Figur 1.8 Tollhindre i utvalgte land

Anvendte og bundne (dvs øvre tillatt) gjennomsnittlige tollsatter (MFN) i 2014, samt høyeste anvendte tollsatt, for viktige eksportsektorer for Norge, i utvalgte land Norge ikke har frihandelsavtale med.

Norges avhengighet av handel gjør oss spesielt sårbare mot proteksjonistiske tiltak, som blant annet økt tollhindre, statsstøtte og ulike former for kvalitetskrav. Derav blant annet krav til norske sjømateksportører angående sanitærkrav og dokumentasjon på fiskehelse og mattrygghet. I figur 1.10 ser vi en graf over de ulike tiltakene *Global Trade Alert* mener kan skade norske interesser (Meld. St. 29, (2014-2015)).

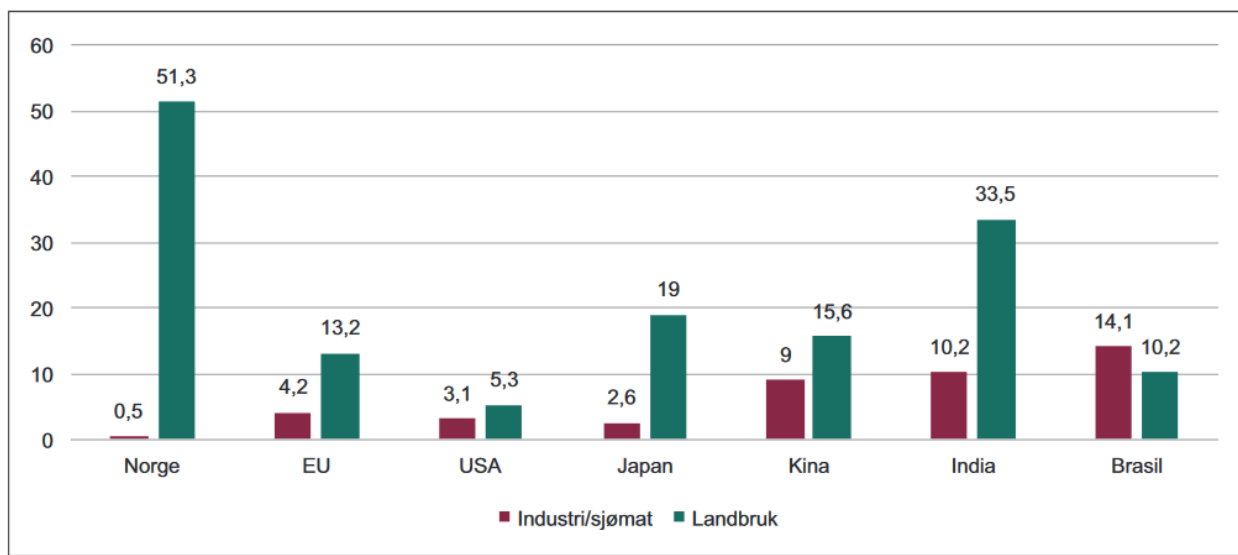

Figur 1.10 Tiltak innført til skade for norske interesser – antall og fordeling

I årene fremover kan man se en tilspisset konkurransesituasjon knyttet til eksport av sjømat. Dette med tanke på situasjonen i WTO, men også utviklingen vi ser i EU, hvor de fremforhandler nye frihandelsavtaler med blant andre Canada og det eventuelle samarbeide med USA gjennom TTIP. Dette vil bety at de fordelene Norge har i dag, vil møte en større konkurranse med tanke på at Canada kommer til å få frihandel på fisk i sin avtale med EU. Med tanke på at både sjømat og landbruk er unntatt fra EØS – avtalen, gir ikke dette beskyttelse mot at EU kan iverksette antidumping og subsidietiltak ovenfor norsk sjømatnæring (Meld. St. 29, (2014-2015)).

Det fremgår av en rapport utarbeidet av Norsk utenrikspolitiske institutt at dersom TTIP blir virkelighet vil Norge bli stående utenfor, og den vil ha innvirkning på Norges fremtidige handlingsvalg. Med Norge utenfor dette samarbeidet vil dette medføre negativt virkning for næringer som blant annet sjømat, som vil møte sterkere konkurranse på eksportmarkedet. Derfor stiller de blant annet spørsmål ved om Norge må liberalisere landbruk, for å fremdeles henge med i det internasjonale kappløpet (Norsk Utenrikspolitiske institutt [NUPI], 2016). I tillegg står Norge som tidligere nevnt i dag uten frihandelsavtaler med seks av verdens ti største økonomier, derav blant annet USA, Brasil og Japan. I tillegg er avtaler med Kina og Russland av ulike årsaker blitt satt på vent, noe som blir spennende å følge med på i tiden fremover (Sverdrup & Melchior, 2015).

På en annen side regnes Norge av flere aktører som en av de største bremseklossene i Doha-forhandlingene og motsetter seg økt liberalisering av handel med landbruksvarer. Norge har under forhandlingene gjemt seg bak EU og USA og uttalt at det er deres ansvar å dra forhandlingene i land (Madsen, 2007). Det er få land som har like høye importbarrierer på landbruksvarer som Norge, og det er liten tvil om at Norge har vist liten vilje til å justere sin forhandlingsposisjon på dette området. Mens disse forhandlingene skulle være utviklingslandene sin mulighet til å bli hørt, har oppmerksomheten vært rettet mot de rike landenes subsidier og importbarrierer (Madsen, 2007). Det skal sies at Norge gir de fattigste landene (MUL) toll – og kvotefri adgang til det norske markedet for alle varer, men muligheten for andre utviklingsland til å bekjempe seg ut av fattigdomsproblemer gjennom handel og vekst blir så og si umulig med tollsatser på godt over 100% på flere landbruksvarer (Madsen, 2007). Figur 1.11 på neste side viser gjennomsnittlig anvendt toll, der Norge ligger svært høyt internasjonalt (Meld. St. 29 (2014-2015)).

Figur 1.11 Gjennomsnittlig anvendt toll

Det høye tollvernet skal ifølge regjeringen sikre blant annet norsk kulturarv og at sensitive landbruksvarer ikke skal bli utkonkurrert av billige importvarer. Flere av de høyeste tollsatsene ligger på over 400%, noe som vil si at norske priser blir mer enn fem ganger så høye som på verdensmarkedet. I 2013 ble kronetoll gjort om til prosenttoll på varelinjer som storfekjøtt, lammekjøtt og ost. De nye tollsatsene på 344% for storfekjøtt, 277% for ost og 429% på lammekjøtt er svært høyt sett i forhold til andre land (Meld. St. 29 (2014-2015)). Dette ble møtt med sterk kritikk fra flere handelspartnere både multilateralt og bilateralt, industriland og utviklingsland. Økningen skjedde på et tidspunkt flere fremdeles var redd for proteksjonistiske tiltak etter finanskrisen, og regjeringen innrømmer selv at dersom andre land hadde gjort de samme endringene på områder hvor Norge har sine største interesser, ville dette vært svært uheldig. I dag stiller flere land krav om at Norge skal endre taktikk rundt nettopp dette (Meld. St. 29, (2014-2015)).

5.2 Aktører

5.2.1 Meld. St. 29 (2014 – 2015) – Globalisering og handel

Regjeringen mener styrkingen av WTO er en av Norges viktigste interesser knyttet til handelspolitikken, og det fremgår av meldingen (2014 – 2015) at Norge er blant de landene som vil tape mest på en svekkelse av det multilaterale handelssystemet, dette med tanke på økningen av regionale og megaregionale samarbeider. Regjeringen ønsker å arbeide for løsninger som kan bidra til å ferdigstille Doha – runden på en måte som skal bevare og styrke WTO, og som åpner opp for muligheten til videre forhandlingsrunder i fremtiden. I tillegg ønsker de en prioritering omkring nedbygging av handelshindringer i

andre industriland og fremvoksende økonomier, spesielt knyttet til sjømat (Meld. St. 29, (2014-2015)).

Det fremgår av stortingsmeldingen at regjeringen ønsker å føre en offensiv handelspolitikk som vektlegger Norges interesser, samt arbeide for en friere handel, gjennom etablering av nye handelsavtaler. En viktig prioritering for regjeringen er å skape full markedsadgang for sjømat inn til EU-markedet. I tillegg til dette ønsker de å forhandle frem handelsavtaler med viktige handelspartnere som blant annet USA, Kina, Russland, Japan og Brasil som vil være med på å åpne markedsadgangen og redusere handelshindringer for eksportbedrifter. I tillegg vil regjeringen vurdere muligheten for å inngå frihandelsavtaler med ulike regionale samarbeid, som for eksempel TTIP (Meld. St. 29, (2014-2015)).

Det fremgår av meldingen at regjeringen har som mål å beskytte norsk landbruk i fremtidige internasjonale forhandlingsrunder. Dette begrunnes med at landbrukssektoren har en stor betydning for Norge på flere områder, derav knyttet til arealbruk og kulturlandskap, viktig bidrag til sysselsetting, bevaring av kulturarv og bosetting over hele landet (Meld. St. 29, (2014-2015)). Regjeringen uttaler videre at de på den andre siden ønsker å arbeide for en friere handel med landbruksvarer internasjonalt. Dette blant annet for å bidra til global velferdsutvikling slik at utviklingsland kan komme seg ut av fattigdom, samt bidra til matsikkerhet og av hensynet til norske forbrukere. Interesser knyttet til landbruk vil ifølge regjeringen bli tillagt nødvendig vekt i forhandlinger, men vil ikke være et hinder for å innlede nye forhandlingsrunder hvor landbruksinteresser kan bli berørt. I tillegg kommer det frem at Norge bør gå foran for å advare mot faren ved å benytte seg av proteksjonistiske tiltak (Meld. St. 29, (2014-2015)).

I dag blir eksportsubsidier ansett som et av de mest proteksjonistiske virkemidlene i landbruks – og handelspolitikken, og regjeringen ønsker å fase ut alle eksportsubsidier på landbruksvarer senest i utgangen av 2019 (Meld. St. 29, (2014-2015)). Det må legges til at etter denne stortingsmeldingen ble lagt frem, ble det arrangert et ministermøte i Nairobi desember 2015, hvor det i nye forhandlingsrunder i WTO ble vedtatt av Norge skal avvikle sine eksportsubsidier senest i utgangen av 2020 (NTB, 2015).

Det kommer klart frem at det er et svært høyt tollvern på flere norske landbruksvarer, noe regjeringen uttaler at Norge må være forberedt på å redusere i fremtiden som følge av nye

internasjonale avtaler. På lengre sikt vil det være nødvendig at norsk landbruk har mulighet til å omstille seg, dette med tanke på å imøtekomme økt internasjonal konkurranse og krav fra aktører. Dette betyr allikevel ikke at det vil medføre en reduksjon i produksjonen, fremgår det av meldingen (Meld. St. 29, (2014-2015)).

5.2.2 Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO)

Næringslivets Hovedorganisasjon er den største interesseorganisasjonen for bedrifter i Norge, og består av 15 regionforeninger og 17 landsforeninger som arbeider for å ivareta medlemmers bransjeinteresser. NHO ønsker en offensiv handelspolitikk, og stiller seg positive til at regjeringen ønsker å arbeide for en friere handel, samt føre en offensiv handelspolitikk med fokus på Norges interesser. Det fremgår av deres høringsinnspill at de etterlyser konkrete tiltak for nedbygging av handelshindre og investeringer som samsvarer med de norske interessene (Næringslivets hovedorganisasjon [NHO], 2015).

NHO mener at Norge må gå i front for å sikre en liberalisering av den internasjonale handelen, som skaper et utviklingsfremmende og velfungerende handelssystem som er åpent og gir norske bedrifter et tilfredsstillende rettsvern. De er bekymret over de fremvoksende markedene utenfor EU, og mener det er nødvendig at regjeringen sikrer norske bedrifters internasjonale handelsbetingelser. Dette innebærer blant annet sikre økt markedsadgang for norske industrivarer, spesielt knyttet til sjømat. NHO (2015) ønsker at Norge skal prioritere handelsavtaler med viktige markeder utenfor EU, gjennom EFTA eller bilaterale avtaler. Videre ønsker NHO at Norge støtter opp om WTO som global institusjon, og bidrar til at forhandlingene ikke dør ut, da dette ville vært et alvorlig tilbakeslag for det multilaterale handelssystemet. Blant annet ønsker de en mer enhetlig og effektiv implementering av anti-dumping-regelverket i WTO, slik at man kan sikre at land ikke iverksetter slike tiltak mot norsk eksport, i hovedsak mot norsk sjømat. De mener en ny WTO-avtale vil være nødvendig for å beskytte mot proteksjonisme, øke WTOs legitimitet, styrke det multilaterale handelssystemet og for å sende ut et positivt signal internasjonalt med ønske om en videre utvikling av verdensøkonomien (NHO, 2015).

Innen landbrukspolitikken ønsker NHO å rette opp i dagens skjevheter knyttet til handelsregimet. Dette blant annet gjennom reduksjon av tollsatser og handelshindringer knyttet til landbruksstøtte, samt avskaffelse av eksportsubsidier. NHO mener at dersom man skal få forhandlingene knyttet til landbruk i havn, vil det være nødvendig at vestlige land kommer med innrømmelser (NHO, u.å.).

5.2.3 *Norges Bondelag*

Norges Bondelag er den største næringsorganisasjonen innenfor landbruk, og har omlag 63.000 medlemmer. Norges Bondelag arbeider for å gjøre landbruksvilkårene bedre, samt synliggjøre hva norsk landbruk har å si for samfunnet. Norske bønder leverer trygg kvalitetsmat, bidrar til bosetting over hele landet og skaper 90 000 arbeidsplasser innenfor landbruket og tilhørende næringsmiddelindustri. Landbruket er med på å skape fellesskap og bidrar til velferdsutvikling (Norges Bondelag, u.å). Norges Bondelag har som hovedmål å øke en bærekraftig matproduksjon og selvforsyning basert på norske ressurser. For å sikre en reell selvforsyning må hele landet utnyttes. I dag produserer Norge under halvparten av maten vi spiser, men dette mener Bondelaget kan økes. For å nå dette målet mener Norges Bondelag det vil være helt avgjørende å opprettholde den norske landbruksmodellen. Denne modellen er et formalisert samarbeid mellom landbruket og staten om å nå de mål Stortinget setter for landbrukspolitikken. Landbruksmodellen består av flere verktøy som skal hjelpe til med å opprettholde og utvikle norsk matproduksjon, som blant annet importvern, jordbruksavtalen, eiendoms politikken og markedsordningene (Norges Bondelag, u.å).

Under høringen om globaliseringsmeldingen var budskapet til Stortinget fra Norges Bondelag å stå opp for norske interesser i de videre forhandlingene i den internasjonale handels politikken. De synes det er bra at regjeringen ønsker å beskytte norsk landbruk, men mindre fornøyd med at regjeringen på den andre siden uttaler at de ønsker en friere handel med landbruksvarer. De legger ved i sin innstilling at å svekke importvernet vil ramme næringen hardt, med tanke på at et sterkt importvern vil være et av de viktigste virkemidlene for å øke norsk matproduksjon (Sæterbakk, 2015).

I dag blir eksporten av landbruksprodukter (spesielt eksport av Jarlsbergost) fra Norge til EU, USA/Canada og Australia støttet med omkring 130 millioner kroner i året. Dersom Stortinget vedtar å fase ut eksportstøtten, vil dette få store konsekvenser for norsk melkeproduksjon og det er lagt frem et ønske fra Norges Bondelag om en konsekvensutredning knyttet til dette. Melkeproduksjon er svært viktig for norsk landbruk, og uten denne støtten mener de at så mye som hver ellefte melkebonde må legge ned (Norges Bondelag, u.å).

Videre mener Norges Bondelag at hvert enkelt land skal ha muligheten til å føre en landbrukspolitikk som er med på å sikre produksjon, selvforsyning og sikre viktige verdier

som bosetting, kulturarv og kulturlandskap. De mener regjeringen må ikke gi etter i forhandlingene knyttet til EU, da redusert toll fra EU vil være med på å undergrave norsk landbruksproduksjon. I tillegg uttaler de at regjeringen ikke må ”selge ut” norsk landbruk gjennom EFTA eller bilaterale handelsavtaler. Dersom forhandlingene i WTO fører frem en ny avtale (Doha – runden), vil dette kunne medføre en reduksjon av importvernet, da det stadig legges økt press på Norge knyttet til disse forhandlingene (Norges Bondelag, u.å).

5.2.4 Senterpartiet (SP)

Senterpartiet er et sentrumsparti i norsk politikk, og har tidligere samarbeidet både med høyre og venstresiden i politikken. Tradisjonelt har partiet vært tilknyttet bondebevegelsen, og hatt desentralisering og distriktspolitikk som hjertesaker (Tvedt & Gartvik, 2017). I innstillingen til Stortinget fra utenriks – og forsvarskomiteen (2015 – 2016) om globalisering og handel, kommer det klart frem at Senterpartiet er et av partiene som stiller seg motstridene til en åpning av norsk landbruk internasjonalt. Blant annet støtter de ikke regjeringens arbeid for en friere handel med landbruksvarer, og mener regjeringen har et lite realistisk syn på hvordan matproduksjonen i Norge vil bli, uten statlig ordninger. De mener videre at et sterkt importvern for landbruksprodukter vil være en forutsetning for å opprettholde landbruk over hele landet, og understreker viktigheten av dette. I tillegg understreker de at det finnes flere næringer i Norge som har nytt godt av ulike ordninger for offentlig støtte (finanssektoren, skipsfarten etc.), og at dette viser en lang tradisjon i Norge for en bred næringsstøtte (Innst. 101 S, (2015-2016)).

5.2.5 Sjømatalliansen og Sjømat Norge

Sjømatalliansen er et interessefellesskap mellom organisasjonene i fiskeri – havbruksnæringene; Sjømat Norge, Norske Fiskarlag, Fiskebåten, samarbeidsrådene for salgslagene og Norske Sjømatbedrifters Landsforening. Gjennom Sjømatalliansen ønsker sjømatorganisasjoner å stå sammen for å vise hvor viktig en friere handel har å si for å sikre næringens konkurransevner og ønsker langt tydeligere prioritering fra regjeringen. I dag møter næringen betydelige hindringer fra flere av verdens største økonomier, som setter begrensninger for eksporten. Deres mål er å styrke de offensive handelsinteressene, hvor det må sikres fri markedsadgang for norsk sjømat inn til alle viktige markeder. I første omgang er deres hovedfokus å forbedre markedsadgangen inn til EU – markedet. I

tillegg har de et langsiktig mål om å arbeide for en ny WTO – avtale som skal gi sjømat bedre betingelser (Sjømatalliansen, u.å).

Sjømat Norge er en av NHOs landsforeninger (Fiskeri – og havbruksnæringens landsforening) som dekker hele verdikjeden i norsk sjømatnæring, og som består av omlag 500 bedrifter (Sjømat Norge, u.å). De uttaler at de synes det er flott at regjeringen ønsker at Norge skal bli verdens fremste sjømatnasjon, men at det snart er på tide å gjøre ord om til handling. Norge er den største eksportøren av sjømat til EU, men taper stadig terreng, spesielt med tanke på at Canada har forhandlet seg frem til full frihandel for sjømat, det samme kan skje med USA. Dette vil si at Norge er på vei til å konkurrere med to av verdens største sjømatnasjoner. Sjømat Norge trekker frem at det er kun EØS – avtalen som gir oss en begrenset grad av tollfrihet og reduserte tollsatser inn til EU, men den beskytter på den andre siden ikke mot at EU setter i gang antidumping – og subsidetiltak. Sjømat Norge mener tiden er inne for å sikre en av våre største eksportnæringer full markedsadgang til EU – markedet. Videre mener de at det er naivt av Norge å tro at EU vil komme oss i møte, dersom vi ikke åpner opp på andre områder knyttet til EØS – avtalen, og trekker spesielt frem forhandlingene knyttet til landbruk. De mener Norge ikke vil oppnå full markedsadgang dersom vi ikke selv åpner opp fra norsk side på andre områder (Ystmark, 2014).

5.2.6 Befolkningen

Tankesmien Agenda og AgriAnalyse gjennomførte i 2015 en meningsmåling i befolkningen for å kartlegge befolkningens holdninger til norsk matproduksjon. Det er stor enighet blant befolkningen at det er nødvendig å produsere mat i Norge, blant annet med tanke på selvforsyning dersom en krise skulle inntreffe. Trygg mat troner som det viktigste, fremfor matpriser som nummer to. Flere av respondentene svarer at de har større tillit til norskprodusert mat fremfor importerte produkter. Selv om pris er viktig, kommer det klart frem at det er viktigere å opprettholde det norske landbruket. Det er kun 18% som mener pris er viktigere enn opprettholdelsen av landbruket, mot 70% som mener det motsatte. I tillegg finnes det en vilje blant velgere og forbrukere å finansiere norsk matproduksjon. I undersøkelsen svarer nærmere 90% at de er helt eller delvis enig i at landbruket i Norge er viktig for levende bygder og bosetting (Fjellhammer & Ramborg, 2015).

5.2.7 Norsk utenrikspolitiske institutt (NUPI)

Norsk utenrikspolitiske institutt er et uavhengig forskningsinstitutt som forsker på blant annet sikkerhetspolitikk, internasjonal økonomi, utviklings spørsmål og andre forhold som er av interesse for norsk utenrikspolitikk (Regjeringen, u.å). NUPI mener at Norge står ovenfor vanskelige politiske avveininger, spesielt når handelspolitikken stadig blir viktigere med tanke på fall i oljeprisen. Direktør Ulf Sverdrup og seniorforsker Arne Melchior (2015) viser til en klassisk interessekonflikt hvor offensive og defensive interesser møtes. I handelspolitikken har man eksportnæringen på den ene siden som ønsker en liberal handelspolitikk, mens på den andre siden står landbruksnæringen med frykt for konkurranse og ønske om beskyttelse. De trekker frem at det vil være vanskelig å ta hensyn til begge interessene på en gang. Norge har vært flinke til å skille disse to fra hverandre, men at det nå kanskje er på tide å se de to næringene sammen – og dekke forhandlingsbordet med både landbruksvarer og sjømat (Sverdrup & Melchior, 2015). I tillegg har de utarbeidet en rapport om hvilke konsekvenser det vil ha for Norge, dersom et samarbeid mellom EU og USA blir inngått. Her trekker de blant annet frem at Norge må vurdere om norsk landbruk må liberaliseres, dersom vi på den andre siden skal oppnå handelsavtaler som ivaretar norske eksportbedrifter (NUPI, 2016).

5.3 Dilemma: landbruk eller sjømat?

Som jeg har belyst i forrige kapittel er det mange aktører som ønsker å delta i debatten knyttet til hvilke valg Norge burde prioritere i fremtiden. Det kommer klart frem at det foreligger motstridene ønsker og behov som møtes og som sammen skaper en kompleks interessekonflikt mellom offensive og defensive interesser. I politikken vil man aldri oppnå full enighet på absolutt alle punkter, hvor alle blir hørt i like stor grad og får sine ønsker oppfylt. Vi befinner oss i en situasjon hvor det tydelig oppstår politiske dilemmaer, hvor uansett valg vil få uønskede konsekvenser. Det som er sentralt å forstå er at et valg fort kan utløse konsekvenser for noen andre. Velger man på den ene siden å fortsette beskyttelsen av norsk landbruk vil dette kunne være et hinder for videre forhandlinger i WTO, som igjen kan medføre fremvekst av store samarbeider, noe som kan bli et hinder for Norske eksportbedrifter. For eksempel har blant annet Sjømat Norge uttrykt bekymring omkring dette med tanke på samarbeid mellom EU og USA, eller EU og Canada. Dersom man på den andre siden reduserer tollvernet på landbrukssiden, vil dette møte stor motstand fra norske bønder og muligens medføre en reduksjon i produksjon, sysselsetting

og selvforsyning. Landbruksnæringen er en viktig næring for Norge og en spesiell næring med tanke på blant annet klima. Derfor et statlige støtte viktig for Norske bønder, og gjør det mulig å leve av å være bonde på heltid. På hver sin side står to viktige næringer og drar i hver sin retning med ulike krav, ønsker og behov for fremtidens handelspolitikk. I tillegg kommer det inn andre aktører med argumentasjoner og med flere aktører blir det flere hensyn å ivareta. Det kan virke som vi står ovenfor en interessekonflikt som ingen ende vil ta, før noen til slutt må bryte sirkelen å ta et vanskelig, men nødvendig valg for å komme videre på flere områder.

Regjeringen på sin side virker i globaliseringsmeldingen helgarderende og til tider kan det virke som de motsier seg selv. Blant annet uttaler de at de på den ene siden vil beskytte norsk landbruk i fremtidige forhandlinger, mens de samtidig på den andre siden ønsker å åpne opp for forhandlinger med landbruksvarer internasjonalt. Videre dukker det opp flere dilemmaer som vipper mot en ”pose og sekk” –mentalitet. For det første ønsker regjeringen på den ene siden å styrke WTO og ferdigstille Doha-runden, da de uttaler at Norge er et av de landene som vil tape mest på en svekkelse av det multilaterale systemet, blant annet med tanke på fremveksten av samarbeid som TTIP. Med dette som ønske er det derfor tankevekkende at Norge har vært en av de største blokkeringene for at Doha-forhandlingene skal komme i mål, da dette er knyttet til at Norge ikke har ønsket å gi fra seg elementer på landbrukssiden. Det vil være vanskelig å styrke WTO, samt dra Doha-forhandlingene i land på den ene siden, og samtidig på den andre siden verne om Norsk landbruk på den måten vi ser i dag. I tillegg vil vi gjennom å påta oss denne rollen fremstå som lite interessert i fremforhandle nye handelsavtaler og inngå nye samarbeider. Ingen liker han som alltid skal ha, men ikke gir noe tilbake. Med dette tenker jeg på at det vil være vanskelig å oppnå ønsket markedsadgang for sjømat, dersom man ikke er villig til å gi fra seg i andre forhandlinger.

Videre er det tankevekkende at regjeringen uttaler at de ønsker å gi utviklingslandene mulighet for å bekjempe seg ut av fattigdom, når partene på 16 år fremdeles ikke har kommet til enighet i Doha-runden som nettopp skulle gi utviklingslandene denne muligheten. På den ene siden har de besluttet å kutte i eksportsubsidier, men for utviklingslandene sin del er utfordringene knyttet til langt større handelshindringer enn dette. Videre fremgår det av meldingen at regjeringen ønsker at Norge skal gå foran for å advare mot proteksjonistiske tiltak. Ser vi på dagens landbrukspolitikk kan dette virke noe

motstridene, med tanke på at Norge som tidligere nevnt er det landet i verden som ligger på topp angående bruk av proteksjonistiske virkemidler sammenliknet med andre land.

Regjeringens mål fremstår som et komplekst sett av momenter som begge næringene har interesser i, men det fremgår få konkrete tiltak i meldingen som sier noe videre gjennomførelse av tiltakene. På denne måten ser det ut til at regjeringen prøver å gjøre begge næringene tilfreds. Som NUPI uttaler vil valgene vi tar i handelspolitikken stadig bli viktigere. Dette med tanke på fall i oljeprisen, og behovet for å sikre andre norske næringer gode handelsvilkår internasjonalt vil bli viktigere. NUPI trekker blant annet frem at tiden snart kan være inne for å se de to næringene sammen i en helhet.

Det virker som flere aktører gir uttrykk for at det er på tide å vurdere en ny strategi og at tankegangen om å få i ”pose og sekk” vil være svært vanskelig med tanke på dagens situasjon. Som Sjømat Norge uttaler vil det være vanskelig å få åpnet markedsadgangen på sjømat, dersom vi ikke selv begynner å gi fra egen side. Dette understreker også NUPI i sin rapport, om at endringer på landbrukssiden mest sannsynlig må til for at norske eksportbedrifter skal oppnå økt markedsadgang. Den samme holdningen har NHO, og uttrykker ønske om endringer i handelsregimet ved blant annet reduksjon av tollsatser og andre handelshindringer knyttet til landbruksstøtte. Både NHO og Sjømat Norge mener Norge skal gå foran for å sikre liberalisering av den internasjonale handelen, ved blant annet å etablere en ny WTO avtale og styrke det multilaterale samarbeidet. I tillegg ønsker de handelsavtaler med andre markeder for å sikre norske bedrifter gode handelsvilkår. Begge aktørene uttrykker bekymring over store samarbeider som vil være til skade for norske eksportbedrifter, som følge av et svekket WTO.

På den andre siden står aktører fra landbruksnæringen og holder fast ved ønsket om at den norske landbruksmodellen skal bestå og at regjeringen skal beskytte det norske landbruket mot internasjonal konkurranse. Her finner vi flere uenigheter mellom regjeringen og bøndene. I mai startet årets jordbruksforhandlinger mellom bondeorganisasjonene og staten, men 16. mai i år ble det brudd i forhandlingene, da bøndene ikke var fornøyd med tilbudet som ble lagt frem. Dette resulterte i aksjoner fra bøndene, ved å blokkere distribusjon av varer fra matkjedenes grossistlagre. Bondelagsleder Lars Petter Barnes uttalte at bakgrunnen for aksjonene er for å synliggjøre at norsk mat ikke er en selvfølge, og at bøndene ønsker et mangfoldig landbruk, samt at forbruker ønsker norsk mat

(Bjørnstad, 2017). Dette er et eksempel på at bøndene ikke vil gi seg i sin sak og ønsker å kjempe videre for opprettholdelse av den norske landbruksmodellen.

I flere meningsmålinger den siste tiden har vi sett en tendens til at Senterpartiet har gjort det svært bra. På en måling utført av Norstat i mars, rykket Senterpartiet frem og er på vei til å ta inn på Fremskrittspartiet (NTB, 2017). Det kan tyde på at det distriktpolitiske står relativt sterk i Norge, og at befolkningen blant annet ønsker å verne om bonden, norsk mat og det norske landbruket. Dersom regjeringen skulle gå inn for en handelspolitikk som medfører store, negative konsekvenser for landbruket, vil dette kunne slå uheldig ut med tanke på høstens Stortingsvalg. De kan på den måten risikere å gjøre seg upopulære, og miste viktige velgere. Dermed kan man si at det finnes nasjonale politiske forhold som kan sette begrensninger på regjeringens handlingsrom, noe som gjør deres arbeid vanskeligere. I innstillingen til Stortinget om globaliseringsmeldingen ser man en sterk splittelse i partiene knyttet til norsk landbrukspolitikk. Man skal ikke utelukke at det kan bli et samarbeid mellom SP og partier på høyresiden, da vi har sett slikt samarbeid tidligere. Det vil derfor være sentralt for regjeringen og ikke gå inn for en handelspolitikk som gjør at de setter seg i en upopulær posisjon.

Landbruksnæringen uttaler videre at importvernet er viktig for produksjon som gjør oss selvforsynte dersom en krise skulle inntreffe. Dette stemmer til en viss grad. Allikevel produserer Norge i underkant av 50% av egen mat (Norges Bondelag, u.å) og vil som et lite land være avhengig av import fra andre land. Det er ikke alt av mat norske bønder vil klare å produsere året rundt med tanke på at Norge har et ustabil klima og klare forskjeller i årstider. I tillegg er landbruksnæringen i liten grad positive til en ferdigstilling av forhandlingene i WTO, da dette mest sannsynlig vil ha påvirkning i negativ grad for næringen. De er heller ikke interesserte i at Norge inngår bilaterale avtaler gjennom blant annet EFTA.

Dilemmaet som oppgaven tar for seg, viser at Norges evne til å løse dette i stor grad er knyttet til nasjonalstatlige politiske forhold. Nasjonalstatens suverenitet står sterkt, og dette kan være en medvirkende årsak til at det vanskelig å forhandle frem et velfungerende, multilateralt handelssamarbeid. Nasjonalstatlige interesser har i dag stor betydning for WTO-forhandlingene, og kan i den forstand delvis bidra til å hindre handelsliberaliseringen. Dette svekker hyperglobalistenes tese om at nasjonalstaten vil ha

mindre betydning og muligens forsvinne i fremtiden. I denne konflikten ønsker statene som deltar i forhandlingene å stå opp for sine interesser og kjempe for sine krav, noe som viser at stater vil beholde sin egenart og makt, i tillegg styrkes skeptikernes tese om at nasjonalstaten vil bestå. Et spørsmål man kan stille seg er om nasjonalstatens rolle må svekkes for å oppnå enighet i forhandlingene i handelspolitikken. Norge er en sterk nasjonalstat, på samme måte som flere andre stater. For å inngå handelsavtaler vil man være avhengig av sterke nasjonalstater, hvis ikke kan det blant annet føre til store skjevheter og urettferdighet. På en annen side kan man tenke seg at dersom alle hadde vært implementert i et globalt samfunn slik som hyperglobalistene mener, ville det muligens vært enklere å komme til felles enighet knyttet til omstendighetene rundt de internasjonale forhandlingene. Vi ser stadig nye endringer innenfor teknologi og økonomi, som kan være med å endre nasjonalstatens rolle i fremtiden. Gjennom handelsavtaler og samarbeider på tvers av landegrensler, som blant annet NATO, EU og EØS blir vi stadig mer gjensidig avhengig av hverandre. Det er blant annet dette transformasjonistene er opptatt av i sitt syn på globalisering.

Som skrevet tidligere viser dette to næringer med svært ulike ønsker og behov: En næring som ønsker liberalisering, mens en annen som har behov for proteksjonisme. En næring som ønsker et styrket multilateralt handelssamfunn, mens en annen har dette som frykt. En næring som er avhengig av endringer, og en næring som ikke ønsker endringer.

Så, hvilke hensyn veier tyngst?

6.0 Konklusjon

Verden står ovenfor store endringer, spesielt knyttet til den internasjonale handelspolitikken. Det multilaterale handelssystemet svekkes som følge av stillestående forhandlinger, og vi ser en fremvekst av nye handelsavtaler utenfor dette systemet. Norge må være med å tilpasse seg de endringer som finner sted, og står ovenfor flere vanskelige dilemmaer og veivalg. På den ene siden står aktører som ønsker proteksjonisme av landbruksnæringen, mens på den andre siden står de som ønsker at Norge skal arbeide for en økt liberalisering med sjømatprodukter.

Dette er først og fremst politikk og en vanskelig politisk sak å finne løsningen på. Norge er en sterk nasjonalstat, med mange aktører og hensyn å ivareta. Vi står ovenfor flere

vanskelige politiske dilemmaer, hvor uansett valg vil få uønskede konsekvenser. Norge er avhengig av begge næringene på hver sin måte, og må arbeide for å finne frem til den beste løsningen. Ut ifra oppgaven ser det ut til at man ikke kan velge den ene fremfor den andre, men å se de sammen i en helhet og forså hvordan de henger sammen, samt hvordan de påvirker hverandre. Det kan se ut til at dersom vi ønsker å komme videre i de internasjonale forhandlingene, kan tiden være inne for å dekke forhandlingsbordet med både landbruk og sjømat.

7.0 Litteraturliste

- Bjørnstad, G. (18.05.2017). *Bøndene blokkerer utkjøring av mat*. Hentet fra <https://www.bondelaget.no/nyhetsarkiv/bondene-blokkerer-utkjoring-av-mat-article97650-3805.html>
- Brunstad, J. B. & Gaasland, I. (u.å). *Proteksjonisme, fattigdom og norsk landbrukspolitikk*. Hentet fra <http://www.jordbruk.uib.no/filer/horison.pdf>
- Claes, D. H., Hveem, H. & Tranøy, S. B. (2012) *Økonomisk globalisering og politisk styring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fjellhammer, E., & Ramborg, M. (2015). *Meninger om norsk mat – Spørreundersøkelse av Ipsos MMI*. Hentet fra http://tankesmienagen.wpengine.com/wp-content/uploads/Web_version_Perspektivnotat_Meninger_om_norsk_mat1.pdf
- Globalis. (u.å). *Verdens handelsorganisasjon (WTO)*. Hentet fra <http://www.globalis.no/Organisasjoner/WTO>
- Hansen, A. J. (29.05.2015). *Stortingsmelding: skuffende og lite nytt*. Hentet fra <https://www.sildelaget.no/42394>
- Hermstad, N. J. (10.12.2014). *På bunnen, utenfor og på vei opp*. Hentet fra https://www.kirkensnodhjelp.no/globalassets/lanserte-rapporter/paa-bunnen-utenfor-og-paa-vei-opp_handelsrapport-kirkensnodhjelp-2015.pdf
- Høiby-Nikolaisen, M. (02.04.2012). *Når boblene brister (2012)*. Hentet fra <http://montages.no/2012/04/analysen-nar-boblene-brister-2012/>
- Innst. 101 S (2015-2016). *Innstilling til Stortinget fra utenriks – og forsvarskomiteen*. Hentet fra <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/innstillinger/stortinget/2015-2016/inns-201516-101.pdf>
- Jacobsen, D. I. (2005). *Hvordan gjennomføre undersøkelser? Innføring i samfunnsvitenskapelig metode*. Kristiansand: Høyskoleforlaget

Jørgensen, I. S. (04.06.2002). *Hva er globalisering?* Hentet fra <http://forskning.no/samfunnsokonomi-statsvitenskap-stub/2008/02/hva-er-globalisering>

Knudsen, F. O. (23.10.2014). *Nasjonalstat*. Hentet fra <https://snl.no/nasjonalstat>

Madsen, H. V. (02.02.2007). *Norge og frihandel*. Hentet fra <https://www.civita.no/2007/02/02/norge-og-frihandel>

Meld. St. nr. 29 (2014-2015). *Globalisering og handel – muligheter og utfordringer for Norge i handelspolitikken*. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/contentassets/5927c017d6734983aec2103765c80c6a/no/pdfs/stm201420150029000dddpdfs.pdf>

Norges Bondelag. (u.å). *Bondelaget mener*. Hentet fra <https://www.bondelaget.no/vimener/>

Norges Bondelag. (u.å). *Eksportstøtten*. Hentet fra <https://www.bondelaget.no/eksportstotte/>

Norges Bondelag. (u.å). *Importvern*. Hentet fra <https://www.bondelaget.no/importvern/>

Norges Sildesalgslag. (u.å). *Sjømat må skikkelig med*. Hentet fra <https://beta.sildelaget.no/no/media/nyhetsarkiv/arkiv/2014/desember/sjoemat-maa-skikkelig-med/>

Norsk Utenrikspolitiske institutt. (2016). *TTIP og Norge: Virkninger og handelsvalg*. Hentet fra https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/2420236/NUPI_rapport_8_Melchior_oppdatert.pdf?sequence=8&isAllowed=y

NTB. (19.12.2015). *Enighet under WTO – konferansen i Nairobi*. Hentet fra <https://www.abcnyheter.no/nyheter/politikk/2015/12/19/195189329/enighet-under-wto-konferanse-i-nairobi>

Næringslivets Hovedorganisasjon. (29.09.2015). *Stortingsmelding om globalisering og handel. NHOs høringsinnspill*. Hentet fra <https://www.nho.no/siteassets/nhos-filer-og-bilder/filer-og-dokumenter/internasjonalt/stortingsmelding-om-globalisering-og-handel--nhos-horingsinnspill-endelig-versjon.pdf>

Næringslivets Hovedorganisasjon. (u.å). *Handelspolitikk i en ny verdensorden*. Hentet fra <https://www.nho.no/siteassets/nhos-filer-og-bilder/filer-og-dokumenter/internasjonalt/handelspolitikk-i-en-ny-verdensorden-pdf-til-web.pdf>

Pedersen, A. (27.01.2016). *Nasjonalstaten*. Hentet fra <http://ndla.no/nb/node/156470?fag=52253>

Regjeringen. (u.å). *NUPI – Norsk utenrikspolitiske institutt*. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dep/kd/org/etater-og-virksomheter/underliggende-etater/nupi/id426637/>

Ruud, M. & Ulfstein, G. (2011). *Innføring i folkerett*. 4. utgave, Oslo: Universitetsforlaget

Sjømatalliansen. (u.å). *Dette er sjømatalliansen*. Hentet fra <http://www.sjomatalliansen.no/om/>

Sjømat Norge. (u.å). *Dette er Sjømat Norge*. Hentet fra <http://sjomatnorge.no/dette-er-sjomatnorge/>

Sverdrup, U. & Melchior, A. (21.10.2015). *Handelspolitikken og interessekonflikter*. Hentet fra <http://www.nupi.no/Nyheter/Handelspolitikken-og-interessekonflikter>

Sæterbakk, J. I. (01.10.2015). *Stå opp for norske interesser*. Hentet fra <https://www.bondelaget.no/nyhetsarkiv/sta-opp-for-norske-interesser-article82476-3805.html?offset4078=5>

Tjønneland, E. (14.02.2009). *Dilemma*. Hentet fra <https://snl.no/dilemma>

Tranøy, S. B. & Østerud, Ø. (2001). *Mot et globalisert Norge? Rettslig bindinger, økonomiske føringer og politisk handlingsrom*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.

Tvedt, A. K. & Garvik, O. (12.04.2017). *Senterpartiet*. Hentet fra

<https://snl.no/Senterpartiet>

Ystmark, O. G. (16.04.2014). *Hvor lenge kan vi akseptere EØS – løsningen for sjømat?*

Hentet fra <http://sjomatnorge.no/hvor-lenge-kan-vi-akseptere-eos-losningen-for-sjomat/>